

Μακεδονικά

Τόμ. 7 (1967)

Εις μνήμην Αλέξανδρου Λέτσα

Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Οι Μακεδόνες κατά την Επανάστασιν του 1821

Z. N. Τσιρπανλής

doi: [10.12681/makedonika.991](https://doi.org/10.12681/makedonika.991)

Copyright © 2015, Z. N. Τσιρπανλής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιρπανλής Z. N. (1967). Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Οι Μακεδόνες κατά την Επανάστασιν του 1821. *Μακεδονικά*, 7, 387-393. <https://doi.org/10.12681/makedonika.991>

σ. 153-170, Φάκ. Θ': *Τηλεγραφήματα σχετικά με τις κινήσεις όλων των σωμάτων από της άπουζίας της αποβάσεως του σώματος 'Ολυμπίου μέχρι του τέλους της επαναστάσεως*, σ. 171-184. Φάκ. Γ': *'Επιστολές και εκθέσεις Κ. Δουμπιότη, σ. 185-206. Φάκ. ΙΑ': 'Επιστολές Μιλτ. 'Αποστολίδη, σ. 207-219. Φάκ. ΙΒ': 'Επιστολές Κ. Βατικιώτη, σ. 220-256. Φάκ. ΙΓ': 'Επιστολές 'Ιω. Παλαμίδη, σ. 257-262. Φάκ. ΙΔ': 'Επιστολές προς τὸν Στέφ. Δραγούμη κατά τὴ διάρκεια τῆς επαναστάσεως ἀπὸ τὸ ἔσωτερικόν, σ. 263-268. Φάκ. ΙΕ': Διάφορα ἔγγραφα ἀπὸ τὴς ἐπαναστατημένες περιοχάς, σ. 269-308. Φάκ. ΙΣΤ': 'Επιστολές ἀπὸ μέλη τῆς τοπικῆς ἑπιτροπῆς Σκιάθου, σ. 309-344. Φάκ. ΙΖ': 'Επιστολές καὶ ἀναφορὰς ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐπαναστάσεως καὶ πέρα, σ. 345-372. Φάκ. ΙΗ': Λογοδοσία τῆς ἐν 'Αθήναις Μακεδονικῆς 'Επιτροπῆς (ἀνατύπωση), σ. 373-430, καὶ Φάκ. ΙΘ': 'Ἐγγραφα σχετικά με τὴν λογοδοσία τῆς Μακεδονικῆς 'Επιτροπῆς, σ. 431-433.*

Ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν τίτλων τῶν φακέλων εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἀντιληφθῆ κανεῖς ὅτι τὰ δημοσιευόμενα ἔγγραφα καλύπτουν ὄλη σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ θέματος, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται. Βέβαια μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι τόσο σημαντικὰ καὶ ἴσως μὴ περιλήψῃ τοῦ περιεχομένου τῶν θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ κατατοπίσῃ τὸν ἔρευνητὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ δημοσίευσιν ὄλων τῶν ἐγγράφων ἰn extenso δὲν σημαίνει - κάθε ἄλλο - ὅτι μειώνει τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου.

Ὁ κ. Νοτάρης δὲν περιορίζεται σὲ ἀπλὴ ἐκδόσιν τῶν ἐγγράφων, ἀλλὰ τὰ συνοδεύει καὶ μετὰ πολλὰ ἐπεξηγηματικὰ σχόλια, ποῦ ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα, τοπωνύμια, γεγονότα κ.λ. Ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ποιότητι τῶν σχολίων αὐτῶν δείχνουν καλὰ πόσον πολὺ κόπιασε ὁ ἐκδότης, ἀνατρέχοντας καὶ σὲ ἄλλες πηγές, ὅπως τὸ 'Ιστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς κ.ἄ. Γενικὰ ἡ ἐργασία τοῦ κ. Νοτάρη εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσφορὰ στὴν ἔρευνα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τῆς νεώτερης ἱστορίας μας. Ἡ ἔλλειψιν ἐνὸς καταλόγου τῶν δημοσιευμένων ἐγγράφων καὶ ἐνὸς καλοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς, ὅπου διαδραματίστηκαν τὰ γεγονότα, ποῦ θὰ ἔκανε τελειότερο τὸ βιβλίον, δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ ἀποδοθῆ σὲ ἀγνοία ἢ ἀμέλεια τοῦ ἐκδότη. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ χάρτη γνωρίζω καλὰ ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται σὲ τεχνικὲς δυσχέρειες, ἄσχετες μετὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ κ. Νοτάρη.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Οί Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821. Ἐκδόσις τρίτη, μετὰ τὰς νέας ἱστορικὰς πηγὰς ('Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 25), Θεσσαλονίκη 1967, 8°, σ. 325, πίν. 32.

Ἡ ἱστορία τῆς Μακεδονίας, τοῦ βόρειου αὐτοῦ προμαχώνα τοῦ ἑλληνισμοῦ, κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας τουλάχιστον, δὲν ἔχει διὰ ἀκόμη τὸ φῶς τῆς δημοσιότητάς. Ὑπάρχει ἄφθονο ὕλικόν τόσο σὲ ἐκδιδόμενες πηγὰς (ἰδίως σὲ περιηγητικὰ κείμενα καὶ συλλογὰς ἐγγράφων), ἀνεξερεύνητον καὶ ἀνεκμετάλλετον ὡς σήμερα, ὅσο καὶ σὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα διαφόρων ἀρχείων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος (κυρίως προξενικὰς ἐκθέσεις, ἀναφορὰς καὶ ὑπομνήματα κ.λ.π.), τοῦ ὁποίου ἡ συλλογὴ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ παρουσίασις ἀποβαίνει ἐπιτακτικότερη ἀπὸ μέρη σὲ μέρη, ὅστερ' ἀπὸ τὴς νέας σημερινὰς συνθηκὰς, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ στὴν ἑλληνικώτατη Μακεδονίαν τὴ θέση ποῦ πραγματικὰ τῆς ταιριάζει μέσα στὸν χῶρον τῆς ΝΑ Εὐρώπης. Ἡ ἔλλειψιν ὁμως μίαν γενικὴν ἱστορικὴν σύνθεσιν συμπληρώνεται ὡς ἐνα σημεῖον ἀπὸ μεμονωμένους μελέτες ποῦ γράφτηκαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοπικοὺς ἱστοριογράφους καὶ ἀπὸ λαμπροὺς εἰδικοὺς ἔρευνητάς. Ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους πρωτεύουσα θέση κατέχει ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποίου κατὰ θὰ παρακολουθήσομε τὸ περιεχόμενον.

Ὁ κ. Βασδραβέλλης, ὁ ὁποῖος μετὰ υἱικήν, θὰ λέγαμε, στοργὴν καὶ ἀγάπην ἔχει ἀγκαλιάσει

τῆ μητρικῆ του γῆ καί ἔχει ἀποδώσει τὰ τροφεῖα μὲ μιὰ σειρὰ μονογραφῶν ποῦ βασίζονται πάντα σὲ ἀνέκδοτο ὑλικό, εἶναι εὐρύτητα γνωστὸς στοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους ὡς ὁ πρῶτος οὐσιαστικὰ συστηματικὸς συλλέκτης καί ἐκδότης τῶν πολυτιμῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῶν ἀρχαίων τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Βέροιας, τῆς Νάουσας καί τῆς Μονῆς Βλαττάδων, προσφέροντας ἔτσι ἀνεκτίμητης ἀξίας πηγές ποῦ κλιμακάνονται ἀπὸ τὸν 15ον ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.¹

Τὸ πρόσφατο βιβλίο του γιὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν Μακεδόνων στὸν ἐθνικὸ ζεσηκωμὸ τοῦ 1821 (βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) ἀποτελεῖ τρίτη ἐκδοση, μετὰ τὴν ἐξάντληση τῆς δευτέρας² ποῦ ἔφερε τὸν τίτλο «Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας, 1796-1832», Θεσσαλονίκη 1950. Ἀλλὰ ἡ τελευταία ἐπανεκδοση τοῦ βιβλίου κάθε ἄλλο παρά ἀνατύπωση τῆς προηγούμενης ἐκδοσης εἶναι. Στὰ δεκαεπτὰ χρόνια ποῦ πέρασαν (1950-1967) δημοσιεύθηκαν νέες πηγές καί νέα βοηθήματα, ποῦ ἔβυσαν παλαιὰ προβλήματα καί ἔθεσαν νέα, φώτισαν πρόσωπα καί πράγματα, ἀποκαλύψαν σκοτεινές ἄλλοτε καταστάσεις, ὥστε ὁ ἀκάματος συγγραφέας νὰ προβῆ σὲ ἀναζήτηση τοῦ νέου ὑλικοῦ καί νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ γενικὴ ἀναδιάρθρωση καί ἀνασύνθεση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων. Γι' αὐτὸ καί δὲν θὰ ἦταν ἴσως τολμηρὸ νὰ εἰπωθῆ ὅτι ἡ τρίτη ἐκδοση εἶναι μᾶλλον μιὰ νέα ἐργασία στὸ μεγαλύτερο τῆς μέρος, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τριπλάσια σχεδὸν βιβλιογραφία ἀπὸ ἐκείνη ποῦ εἶχε ὑπόψη του στὴ δευτέρη ἐκδοση, ἐξαντλεῖ ὄχι μόνον τὰ τουρκικὰ ἐγγράφα ποῦ ἀπὸ τὸ 1952 ὁ ἴδιος ἐξέδωσε, ἀλλὰ βασίζεται καί σὲ νέα ἀνέκδοτα τουρκικὰ ἐγγράφα (βλ. π.χ. σ. 148-149 σημ. 3 τῆς 148, σ. 204 σημ. 2, 205 σημ. 2, 3, 206 σημ. 3), καθὼς καί σὲ ἔγγραφα ἐλληνικὰ ἀπὸ τὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν (βλ. π.χ. σ. 68 σημ. 1, 70 σημ. 2, 240 σημ. 1), ἐνῶ ἐκμεταλλεῖται συστηματικὰ καί μὲ αὐστηρὸ ἔλεγχο ἐγγράφα, τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν στὰ τελευταῖα πέντε χρόνια ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὀρους, τῆς Αὐστρίας, τῆς Ρωσίας καί τῆς Ρουμανίας.

Ἡ ἐπεξεργασία ἐξῆλλου τοῦ νέου ἀποτοῦ βιβλίου³ παρουσιάζει καί ἕνα ἄλλο σοβαρὸ πλεονέκτημα. Ὁ συγγραφέας δὲν καταπιάνεται γιὰ πρώτη φορὰ μ' ἕνα τέτοιο θέμα. Τὰ προβλήματα τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς Μακεδονίας καί μάλιστα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 στὸν χῶρο αὐτὸν τὸν ἔχουν ἀπασχολήσει πρὶν ἀπὸ τριάντα ὀλόκληρα χρόνια⁴ καί τοῦ ἔχουν γίνεο τόσο δυνατὰ βιώματα, ὥστε ὁ χρόνος ποῦ πέρασε ν' αὐξήσῃ περισσότερο τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν ἔρευνα. Ἡ πολυχρόνια λοιπὸν καί πλοῦσια πείρα ἀπὸ τὴ μιὰ, ἢ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καί ἡ συνεχῆς ἀρχαικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴν ἄλλη, συνδύαστηκαν ἀρμονικὰ γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ ὁποία διαίρεται σὲ ἔξι μεγάλα κεφάλαια.

¹ Ὑπενθυμίζω μόνον τὰ Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α'. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, Β'. Ἀρχεῖον Βεροίας - Ναούσης (1598-1886), Θεσσαλονίκη 1954. Γ'. Ἀρχεῖον Μονῆς Βλαττάδων (1446-1839), Θεσσαλονίκη 1955.

² Βλ. σχετικὲς παρουσιάσεις καί κρίσεις γιὰ τὴν ἐκδοση αὐτὴ στὶς παρακάτω ἐφημερίδες καί περιοδικὰ: Ἐφημ. «Βῆμα» τῆς 20 Ἀπριλίου 1950 ἀπὸ τὸν Κ. Καιροφύλα. Ἐφημ. «Ἑλλάς» τῆς 27 Μαΐου 1950 ἀπὸ τὸν Ε. Γ. Πρωτοψάλτη. Περιοδ. «Μορφές», τεύχ. 6-7 (Ἰούνιος - Ἰούλιος 1950), σ. 247 ἀπὸ τὸν Βασ. Δεδούση. Περιοδ. «Μακεδονικὰ», τόμ. 2 (1941-52), σ. 781-783, ἀπὸ τὸν Α. Βακαλόπουλο. Ἐφημ. «Μακεδονία» τῆς 5/9/1950 ἀπὸ τὸν Α. Βρανούση. Ἐφημ. «Ἐθνικὸς Κήρυξ» τῆς Νέας Ὑόρκης τῆς 17 Νοεμβρίου 1953.

³ Παράλληλα τυπώθηκε καί σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση: The Macedonians in the 1821 Revolution, Thessaloniki 1967, ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου.

⁴ Βλ. π.χ. Ἰωάν. Κ. Βασδραβέλλη, Οἱ Μακεδόνες ἀγωνισταὶ εἰς τὰ 1821, Θεσσαλονίκη 1937.

Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ πού ἐξετάζει τοὺς πολεμικοὺς ἀνδρες τῆς Μακεδονίας, δηλαδὴ τοὺς ἀρματολοὺς, τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς πειρατές, κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον (σ. 9-54), ἀποδεικνύει πολὺ καθαρά, νομίζω, ὅτι καὶ στὴν Μακεδονία ἡ ἑπανάστασις τοῦ 1821 δὲν ἐξέσπασε κάτω ἀπὸ ξάστερον οὐρανὸν, ἀλλὰ ἐπὶ αἰῶνες, ἰδίως ἀπὸ τὸν 17ον αἰ. κ.έ., συσσωρευόνταν τὰ νέφη τῆς ἐκδίκησης κατὰ τοῦ κατακτητῆ, προετοιμάζονταν οἱ ἐστίες τῆς ἀντίστασις καὶ χαλκούνταν τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τοῦ Μακεδονοῦ ἀγωνιστῆ. Ἐτσι ἔχομε τὴν ἐκκρίσιμην ν' ἀντιμετωπίσωμε πρῶτα τὸ δύσκολον πρόβλημα τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀρματολῶν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρον (θεσμὸς πού πρωτοεμφανίζεται μᾶλλον ἐπὶ Μουράτ Β', στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ.), νὰ γνωρίσωμε ἔπειτα τοὺς πρῶτους Μακεδόνες ἀρματολοὺς καὶ κλέφτες (ἀπὸ τὸ 1627 στὴν περιοχὴ κυρίως Βέροιας - Νάουσας), τὴ θωρακιστὴν ἀντίστασιν τῶν Ναουσαίων μετ' ἀρχηγὸν τὸν ἀρματολὸ Ζήση Καραδημο καὶ τοὺς δύο γιουὺς του στὰ 1705 γιὰ νὰ ματαιώσωμε τὸ παιδομάζωμα στὴν περιοχὴ τους, τὶς ὀργανωμένους ἐπιθετικὰ ἐνέργειες ἀπὸ τοὺς κλέφτες τοῦ Βερμίου, τῶν Ὀλύμπου, τῶν Πιερίων, τῶν Χασιῶν, οἱ ὅποιοι δὴδηγοῦντο ἀπὸ ἔμπειρους καπεταναίους, ὅπως εἶναι ὁ Γούτας, ὁ Μόκος, ὁ Μακρυγιάννης, ὁ Κατσαυδίνης, ὁ Σεντέφκος, ὁ Σαβράνης κ.ἄ. τρομοκρατοῦν τὶς τουρκικὰς ἀρχὰς σὲ ὅλη σχεδὸν τὴ διάρκειαν τοῦ 18ου αἰ. Οἱ δύο ἐξάλλου ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι (1768-1774, 1787-1792) ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ἔδωκαν νέες ἐλπίδες καὶ στοὺς Μακεδόνες, οἱ ὅποιοι δὲν διστάζουσι νὰ προχωρήσωσι σὲ συνομοτικὰς κινήσεις κατὰ τὸν Τούρκον σὲ συνεργασίαν μετ' Ἑλλήνων πράκτορας τῶν Ρώσων, ἐνῶ οἱ ἀρχικλέφτες τοῦ Ὀλύμπου Πάνος Ζήδρος, Λάπας, Τρίψας, ὁ ἀρματολὸς - κουρσάρης Γκέγκας, ἡ ἀρματολικὴ οἰκογένεια τῶν Λαζέων, ὁ Καραλῆς, ὁ Νάκας, ὁ Πρίφτης, ὁ Ντόκος, κυριαρχοῦν στὰ μακεδονικὰ βουνά, περιορίζουσι τὶς αὐθιγαρεῖς τῶν Τούρκων καὶ τονοῦν τὸν πόθο καὶ τὴν πίστη στὴν ἐλευθερὴν ζωὴ. Ἰδιαίτερα ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται (σ. 35-45) μετ' ἄλλον περίφημον κλέφτην καὶ πειρατὴ Νίκο Τσάρα ἢ Νικοτσάρα, ὁ ὅποιος δρᾷ μετ' ἀξιοθαύμαστην ἐπιτυχίαν στὶς στεριὰς καὶ στὶς θάλασσας τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου ὡς τὶς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰ. († 1807), προκαλεῖ ἀναστάσιον καὶ φθορὰν στὸν τουρκικὸν στρατὸν, συμμετέχει σὲ πειρατικὰς ἐπιδρομὰς μετ' ἐλληνικὰ καράβια, πού στὸν ἰστόν τους γιὰ πρώτη φορὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας κυματίζει ἡ ἐλληνικὴ σημαία (γαλάζια μετ' λευκὸν σταυρὸν στὴ μέση), καὶ τέλος ὀργανώνει τὴν παράτολμην ἐκείνην ἐκστρατείαν, μετ' ἣν ὁποία προσπαθοῦσε νὰ διασχίσῃ τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, γιὰ νὰ φτάσῃ στὴ Βλαχίαν, ὅπου βρισκόταν ρωσικὸς στρατός'. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰ.

¹ Ἐνδιαφέροντα καὶ πρωτότυπα στοιχεῖα γιὰ τὴν πορεία πού ἀκολούθησε ὁ Νικοτσάρας στὴν ἐκστρατεία του αὐτῆ, καθὼς καὶ γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρόνον τοῦ θανάτου του, βλ. στὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Αρ. Ε. V a c a l e p o u l o s, *Quelques éléments nouveaux sur le retentissement des luttes des Serbes de 1802-1812 en Grèce*, «Recueil de travaux de la Faculté de philosophie», τόμ. ΙΧ-1 (Βεογραδ 1967), σ. 305-314 (ἰδίως σ. 308-312), ὅπου καὶ σχετικὸς χάρτης. Πρβλ. μετάφρασις τῆς ἐργασίας αὐτῆς στοῦ Ἰ δ ι ο υ, *Νέα στοιχεία γιὰ τὴν ἀπὸλησιν τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τῶν Σέρβων στοὺς Ἑλληνας καὶ γιὰ τὴν συμμετοχὴν τους σ' αὐτοὺς*, «Μακεδονικά», τόμ. 7 (1966), σ. 264-276 (ἰδίως 268-273). Ἀξίζει ὡστόσο νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ δημοτικὸν τραγοῦδι πού ἐπισημάνει (σ. 273) ὁ κ. Βακαλόπουλος ἀφηγεῖται ἐντελῶς ἀντιθετὰ πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τὸν θάνατον τοῦ Νικοτσάρα: *Συδρόφοι τὸν ἐσκότωσαν, συδρόφοι τὸν θρηνοῦσαν / καὶ δὲ δὸ μαρτυροῦσαν. / Οὔτε σὲ χώρα τάφηκε οὔτε σὲ μοναστήρι....* Φαίνεται πὸς κάτι κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν παράξενην αὐτὴν εἰδησιὴν τῆς λαϊκῆς παράδοσης. Τὴν ἀπάντησιν ἴσως τὴν βροῦμε σὲ ἐγγραφοὺς τῶν ρωσικῶν κυρίως ἀρχείων, μιά πού ὁ Νικοτσάρας χαρακτηρίζεται ὡς στρατιώτης στὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ρωσίας.

ώστόσο τὰ σκληρὰ μέτρα τοῦ Ἄλῃ Τεπελενλή (ἀπὸ τὸ 1805) γιὰ κάθε ἐξέγερσιν τῶν Ἑλλήνων στὴν Μακεδονία καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ 1812 μεταξὺ Ρωσίας καὶ Τουρκίας δὲν εὐνοοῦν τὴν ζωνηρὴ ἐπαναστατικὴ κίνησις τῶν Μακεδόνων. Ἡ πολυχρόνια ὁμῶς πολεμικὴ παράδοσις καὶ οἱ φιλελεύθερες ἰδέες ποῦ ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν στὴν Εὐρώπη μετὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασις προετοιμάζουν τὰ πνεύματα γιὰ νὰ ἀφομοιώσουν τὸ ἐπαναστατικὸ κήρυγμα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας.

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ συγγραφέας δὲν δυσκολεύεται νὰ ἀποδείξῃ στὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σ. 55-85) ὅτι οἱ πιὸ πιστοὶ καὶ στενοὶ συνεργάτες τοῦ Ρήγα στάθηκαν νεαροὶ Μακεδόνες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως ὁ Παναγιώτης καὶ Ἰωάννης Ἐμμανουήλ ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ Θεοχάρης Γεωργίου Τουρουτζής ἀπὸ τὴν Σιάτιστα, ὁ Γεώργιος Θεοχάρης ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ Γεώργιος Πούλιος ἀπὸ τὴν Σιάτιστα, ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας ἀπὸ τὴ Σιάτιστα. Ἄλλὰ καὶ τὸ μουσικὸ πατριωτικὸ μῆνυμα τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας βρῆκε ἀνταπόκρισις καὶ συγκίνησε τὶς καρδιὰς τῶν Μακεδόνων. Μέσα ἀπὸ τοὺς τόσους Φιλικούς (βλ. ἰδίως σ. 68 σημ. 1) ξεχώρισαν γιὰ τὴν πολεμικὴ τους δράσις ὁ Ἰωάννης Φαρμάκης ἀπὸ τὴν Βλάστη τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ὁ Γεωργάκης Ὀλύμπιος ἀπὸ τὸ Λειβάδι Ὀλύμπου ὁ Σερραῖος Ἐμμανουήλ Παπᾶς, ὁ Κοζανίτης Γεώργιος Λασσάνης. Ἄπ' αὐτοῦς ὁ Ὀλύμπιος, ὁ Φαρμάκης καὶ ὁ Λασσάνης θὰ πρωταγωνιστήσουν, ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς τὴν τελευταία τῆς φάσις, στὴν ἐπανάστασις ποῦ θὰ κηρύξῃ ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης στὶς Ἡγεμονίες, κί' αὐτοὶ θὰ διευθύνουν κυρίως τὶς πιὸ σημαντικὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, ὅπως ἐκτίθειται στὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς μελέτης (σ. 86-120). Ἐδῶ ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος στηρίζεται πιὸ πολὺ σὲ μιὰ σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὰ γεγονότα, σὲ μιὰ ἐκθεσις ἐνὸς σύγχρονου Ρώσου ἀξιωματικοῦ, τοῦ Ivan Petrovici Liprandi, ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνῃ τὶς ἐπαναστατικὰς ζυμώσεις ἐπὶ τῆς Ρουμανίας, τὶς κινήσεις καὶ ἐπικίνδυνες γιὰ τοὺς Ἑλλήνας μεταπτώσεις τοῦ Βλάχου ἐπαναστάτη Θεόδωρου Βλαδιμηρέσκου, τὶς θαρραλεῖς πρωτοβουλίες τοῦ Ὀλυμπίου, τόσο στὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸν στρατιωτικὸ τομεᾶ, καὶ τέλος νὰ ἀπεικονίσῃ με ζωντανὰ τὴν ἥρωικὴ ἀντίστασις Ὀλυμπίου - Φαρμάκη στὴ μονὴ τοῦ Σέκου.

Ἄλλὰ ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις στὶς παραδουναβίες ἡγεμονίες, παρὰ τὴν ἀποτυχία τῆς, δὲν προκάλεσε μόνο ἐπὶ τὴ Νότια Ἑλλάδα πολεμικὸ πυρετὸ καὶ ξεσηκωμὸ ἔθνικο. Ταυτόχρονα πῆραν τὰ ὄπλα καὶ οἱ Μακεδόνες, ἂν καὶ οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ κινήματος ἦταν δυσμενεστερες ἀπὸ ἐκεῖνες ποῦ ὑπῆρχαν στὴν Πελοπόννησο. Ἡ πίστη ὁμως στὸν ἄγωνα τοῦ φιλικοῦ Ἐμμανουήλ Παπᾶ καὶ τῶν συνεργατῶν του δημιούργησε τὶς κατάλληλες συνθήκες γιὰ τὴν ἐπανάστασις στὴ Χαλκιδική, ἡ ὁποία καὶ ἀπασχόλησε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ὡς τὸν Νοέμβριον τοῦ 1821. Τὴν ἐπανάστασις ἀκριβῶς αὐτὴ, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Νάουσας καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, διαπραγματεύεται με ἰδιαίτερη λεπτομέρεια καὶ ἀκρίβεια ὁ συγγραφέας σὰ δυὸ ἐπόμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του, στὸ τέταρτο (σ. 121-166) καὶ στὸ πέμπτο (σ. 167-207), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ τὸν κεντρικὸ κορμὸ τῆς μελέτης. Τὰ γεγονότα στὴ Χαλκιδικὴ παρακολουθοῦνται ἀπὸ τὴν 23 Μαρτίου 1821, ὅταν ὁ Παπᾶς ἀποβιβάζεται στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐπανάστασις, οἱ κινήσεις τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν, οἱ ἐπιτυχίες τους, οἱ ἀνησχίσεις τῶν Ἀγιορειτῶν, οἱ ὁποῖες φθάνουν ἀκόμη καὶ στὴν ἠττοπάθεια, οἱ ἠρωϊκὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Κασσάνδρα, πότε ἔθνικη ὑπερηφάνεια γιὰ τοὺς ἥρωες καὶ πότε θλίψις γιὰ τὰ δεινὰ τῆς φυλῆς. Ξεχωριστὴ σημασία ἔχουν οἱ πληροφορίες ποῦ προέρχονται ἀπὸ τουρκικὰ ἔγγραφα (βλ. σ. 126-127) σχετικὰ με τὴν κίνησις τῶν φιλικῶν Ἀνανία Μαρκοπούλου, ἱερέα τῆς Θεσσαλονίκης, κάποιου Βασιλικοῦ ἀπὸ τὸ Γαλιαριὸ καὶ τῆς Χαλκιδικῆς,

ένος Τζαμτζάκου από τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής και άλλων ανωνύμων, στοιχειά χαρακτηριστικά για την ανήσυχη επαναστατική ατμόσφαιρα στην Μακεδονία. Άξιοσημειότες εξάλλου είναι οι λεπτομερειακές ειδήσεις για τις ζημιές που προκάλυψαν οι Τούρκοι στη Χαλκιδική (σ. 159-163). Δέν θά ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι, από δημογραφική τουλάχιστο άποψη, είναι πολύτιμος ο κατάλογος τών χωριών που κήκων στά 1821. "Άλλωστε ο κατάλογος αυτός μᾶς παρουσιάζει, με τήν ἀλύγιστη μέθοδο τών ἀριθμῶν, και τό μικρό τίμημα τής επανάστασης στη Χαλκιδική.

Δέν θά περάσουν ὁμως δυό μῆνες και πάλι οἱ Μακεδόνες ἀρχηγοί θά προσπαθήσουν για δεύτερη φορά μέ σκληρότερους ἀγῶνες νά κερδίσουν τήν ἐλευθερία τους. Ἐπό τόν Φεβρουάριο τοῦ 1822 ἔρχονται σέ συνεννόηση ὁ Ζαφειράκης Λογοθέτης, ὁ Γέρο - Καρατάσιος, ὁ Ἄγγελῆς Γάτσος, ὁ Ἰωάννης Παπερέσκας ἀπό τήν Καστοριά, ὁ Γεώργιος Νιόπλος ἀπό τήν Σιάτιστα, ὁ Παναγιώτης Ναοῦμ ἀπό τήν Ἐδεσσα, καταστρώνουν τά σχέδια για τήν νέα επανάσταση, ὀργανώνουν τήν ἄμυνα τής Νάουσας και κηρύσσουν πανηγυρικά τήν επανάστασι στη Νάουσα στίς 3 Μαρτίου 1822. Στό πέμπτο κεφάλαιο, ὅπου περιγράφονται τά γεγονότα αυτά, πολλές σελίδες, που ξεπερνῶν τά ὄρια τοῦ σχολαστικοῦ, ξηροῦ ὕφους τής ἀφήγησης, καλύπτουν οἱ πολεμικές προετοιμασίες στη Νάουσα (σ. 179 κ.έ.), ἡ ἀμυντική διάταξη τών ἑλληνικῶν δυνάμεων για τήν προάσπιση τής πόλης, οἱ ἀλλεπάλληλες τουρκικές ἐπιθέσεις και νικηφόρες ἀποκρούσεις ἀπό τούς επαναστάτες, ἡ ἔλλειψη συντονισμένων ἐνεργειῶν τής πολεμικής ἀποστολῆς στη Μακεδονία ἀπό τήν Πελοπόννησο μέ ἀρχηγό τόν ἀνίκανο Γρηγόριο Σάλα, και τέλος ἡ τραγική ἀλωση τής ἠρωϊκῆς πόλης. Τό κεφάλαιο αυτό συμπληρώνεται μέ ειδήσεις για τίς τελευταίες προσπάθειες τών Μακεδόνων ἀρχηγῶν στά Πιέρια και στόν Ὀλυμπο, οἱ ὁποῖες δέν ἔχουν θετικά ἀποτελέσματα, και για τή θλιβερή τύχη τοῦ πλοῦσιου Θεσσαλονικιοῦ Μανωλάκη Ἰωάννου Κυριακοῦ (βλ. σ. 196-198, πρβλ. και σ. 164-166), καθώς και μέ τά ἐνδιαφέροντα στατιστικά δεδομένα για τήν πόλη τής Νάουσας: ἐξακόσια περίπου ὀνόματα Ναουσαίων που σκοτώθηκαν ἢ χάθηκαν, πολεμώντας ἐναντίον τών Τούρκων, ἑκατοντάδες στρέμματα που κατασχονται, μύλοι, οἰκόπεδα, γρασιδοτόποι, μωροέκποι κ.λ.π. (βλ. σ. 203-204, πρβλ. και τά ἔγγραφα στη σ. 282-294).

Ἡ μελέτη ὀλοκληρώνεται μέ τό ἔκτο κεφάλαιο (σ. 208-240), ὅπου ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ τούς ἀνήσυχους Μακεδόνες πολεμιστές, οἱ ὁποῖοι, μετά τήν ἀποτυχία τής επανάστασης στην πατρίδα τους, κατεβαίνουν στη Νότια Ἐλλάδα για νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες και τό αἷμα τους, κάτω ἀπό εὐνοϊκότερες συνθήκες, για τήν ἐπιτυχία τοῦ κοινῦ ἀγῶνα. Ἐτσι μνημονεύεται ἡ σημαντική δράση τοῦ καπετάνιου τοῦ Ὀλύμπου Διαμαντή και ἰδίως τοῦ Γέρο - Καρατάσιου, καθώς και πολλῶν ἄλλων Μακεδόνων, οἱ ὁποῖοι παίρνουν μέρος σέ πάρα πολλές στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις στην Πελοπόννησο, στη Στερεά Ἐλλάδα, στην Εὐβοία, στίς Βόρειες Σποράδες, στην Θεσσαλία, ἀκόμη και στην Κρήτη, προκαλώντας τόν θαυμασμό για τήν γενναιότητα και τό ἦθος τους.

Ἐκολουθεῖ τό Παράρτημα (σ. 241-295) μέ ἔκδοση 33 τουρκικῶν ἐγγράφων σέ ἑλληνική μετάφραση. Τά ἔγγραφα αυτά, βασικές πηγές για τήν επανάσταση τοῦ 1821 στην Μακεδονία, καλύπτουν τή χρονική περίοδο 1821-1830 και προέρχονται ἀπό τά τουρκικά ἀρχεῖα τής Θεσσαλονικῆς και τής Βέροιας. Ὅπως ἀναφέρει ὁ συγγραφέας (σ. 8, 243 σημ. 1), δέν παραθεῖται ὀλα τά ἔγγραφα (116 συνολικά) τής δεύτερης ἔκδοσης, για νά ἐλαττώσῃ τόν ὄγκο τοῦ βιβλίου του στην τρίτη ἔκδοση.

¹ Ἐντύπωση μου ἔκαμε ἡ παρακάτω διατύπωση σέ ἓνα τουρκικό ἔγγραφο (σ. 281, ἀριθ. 32): «Ὁ ἐξοχώτατος βεζύρης, ἐφάμιλλος τοῦ Ἄριστοτέλους». Ἐν εἶναι ἀπόλυτα σωστή ἡ μετάφραση, ἀξίζει νά παρατηρήσῃ κανεῖς μέ τί παράξενο τρόπο πέρασε ἡ μνήμη τοῦ Ἄριστοτέλη ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους.

Τέλος ἡ βιβλιογραφία καί τὸ εὐρετήριο προσώπων καί τόπων κλείνουν τὴ μελέτη, τὴν ὁποίαν κοσμοῦν καί 32 ὀρειότατοι πίνακες μὲ εἰκόνες κυρίως τῶν σπουδαιότερων Μακεδόνων ἀγωνιστῶν καί πανομοιότυπα τουρκικῶν ἐγγράφων.

Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ μονογραφία τοῦ κ. Βασδραβέλλη, ἡ ὁποία μπορεῖ βέβαια νὰ προβληματίσῃ σὲ ὀρισμένες πραγματικὰ μικρολεπτομέρειες τῶν προσεκτικῶ μελετητῆ¹

¹ Ἔτσι π.χ. στή σ. 11 ἢ σμ. 1 (C. M. S a l h a s, Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας κ.λ.π. τόμ. 4, σ. LVI, σμ. 1) δὲν ἀναποκρίνεται ἀκριβῶς σ' αὐτὸ ποῦ ἀναφέρεται στὸ κείμενο. Στὴ σ. 18 σμ. 1 δὲν εἶναι πλήρης ἡ παραπομπή στὸ βιβλίον τοῦ Carel (τὸ ὁποῖο δὲν ἀναγράφεται στὴ βιβλιογραφία τῆς μελέτης). Στὴν ἴδια σμ. ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὸν Βακαλόπουλο (Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2, σ. 320 κ.έ.) τὸ πρῶτο ἀρματολικὸν ἰδρύθηκε στὸν Ὀλυμπο στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., ἐνῶ ὁ Β α κ α λ ὀ π ο υ λ ο ς, ὁ.π., σ. 315 κ.έ. (πρβλ. καὶ στὸ Ἰ δ ι ο υ, Ἱστορία, τ. 1, σ. 212-217) ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πρῶτο ἀρματολικὸν ἰδρύθηκε στὸ Ἄγραφα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. Στὴ σ. 57, σμ. 2: Pantelits, La mort de Rhigas (τὸ βιβλίον δὲν περιλαμβάνεται στὴ βιβλιογραφία· μήπως ὁμως πρόκειται γιὰ κανένα ἄλλο βιβλίον ἢ μελέτη; Δὲν μπόρεσα πάντως νὰ βρῶ κάποια πληροφορία γιὰ ἓνα τέτοιο βιβλίον). Στὴ σ. 123-124 σμ. 5 τῆς σ. 123 ἀναφέρεται ἡ ἐργασία τοῦ Ἀλεξ. Λαυριώτου: Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴν κατὰκτησιν, σ. 35. Μήπως πρόκειται γιὰ σελίδα ἀνατύπου; Διότι ἡ ἐργασία αὐτὴ δημοσιεύθηκε στὴν ΕΕΒΣ 32 (1963) 113-261 (στὴ βιβλιογραφία, σ. 301, ἡ παραπομπή γιὰ τὴν μελέτη αὐτὴ γίνεται στὴν ΕΕΒΣ, ἀλλὰ ὄχι μὲ ἀκρίβεια). Στὴ σ. 172 ἐκφράζει τὴ γνώμη ὁ συγγραφεὺς ὅτι ὁ Ζαφειράκης ἐμνήθη στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἀπὸ τοὺς Φιλικοὺς τῆς Θεσσαλονίκης. Εἶναι βέβαια γνωστὸ ὅτι πραγματικὰ ἐμνήθη τὶς παραμονὲς τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὸν Χριστόδουλο Μπαλάνο (βλ. Σ τ . Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, Ὁ φιλικὸς Δημήτριος Ἰπατρος, «Ἑλληνικά», τόμ. 16 (1959), σ. 163 σμ. 1, ὅπου καί ἡ βιβλιογραφία). Στὴ σ. 173 μάλλον πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀπίθανα τὰ σχετικά μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἰπατροῦ, ὅπως τὰ παραδίδει ὁ Φιλήμων, σύμφωνα μὲ τὶς πιθανὲς σκέψεις τοῦ Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, ὁ. π., σ. 161-162 σμ. 1 τῆς σ. 161. Στὴ σ. 194 σμ. 1 ὑπάρχει ἡ παραπομπή: Zinkeisen, Geschichte der griechischen Revolution, τ. 1, σ. 468. Τέτοιο ἔργο, ἀπ' ὅσο ξέρω, δὲν ἔχει γράψει ὁ Zinkeisen.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδόσιν τῶν ἐγγράφων στὸ Παράρτημα ἴσως διευκολυνόταν πολὺ καλῶτερα ὁ ἐρευνητὴς ἂν συναντοῦσε γιὰ κάθε ἔγγραφο, πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο του, μιὰ σύντομη περίληψη (ποιὸς τὸ ἐκδίδει, ποῦ τὸ στέλλει, γιὰ ποιὰ ὑπόθεσιν), καθὼς καί τὴ χριστιανικὴ χρονολογία. Ἐπίσης καλῶτερα θὰ ἦταν νὰ δινόταν καί ἡ ἀρχαικὴ ἐνδειξη· ποιὰ δηλ. ἔγγραφα προέρχονται ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ἀρχειο Θεσσαλονίκης καί ποιὰ ἀπὸ τῆς Βέροιας. Στὸ σῶμα ἐξάλλου τῆς ἐργασίας δὲν γίνονται παραπομπὲς στὰ ἔγγραφα αὐτά, ἐπειδὴ, τυπογραφικῶς βέβαια (ἐφόσον ἐπιτάσσονται), εἶναι δύσκολο. Θὰ ἦταν ὁμως δυνατὸ, τουλάχιστον, νὰ γίνετο παραπομπὴ στὸν ἀριθμὸ τοῦ ἐγγράφου (βλ. π.χ. στὸ Παράρτημα τὸ ἔγγρ. ἀριθ. 2 ἢ 3 κ.λ.π.). Ἔτσι συχνὰ γιὰ τὴν ἐργασία του αὐτὴ παραπέμει ὁ συγγραφεὺς (βλ. π.χ. σ. 126-127, 128 ἢ 203-204 κ.λ.π.) στὴ δευτέρη ἐκδόσιν τοῦ βιβλίου του, ἐνῶ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, στὰ ὁποῖα στηρίζεται, ὑπάρχουν μέσα στὴν ἴδια τὴν τρίτη ἐκδόσιν (π.χ. ἔγγρ. ἀριθ. 4 (σ. 249-250), ἀριθ. 20 (σ. 267-268), ἀριθ. 32 (σ. 282-294) κ.λ.π., ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς παραπάνω σελίδες τοῦ σώματος τῆς μελέτης). Ἡ παράλειψιν αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀρχικὴ πρόθεσιν τοῦ συγγραφέα νὰ μὴ παραθεσῇ ἔγγραφα.

Τέλος στὸ εὐρετήριο ἦταν ἀπαραίτητο νὰ συμπεριληφθοῦν ὄχι μόνο τὰ ὀνόματα προσώπων καί τόπων ποὺ ὑπάρχουν στοὺς καταλόγους τῶν ἐγγράφων (καί τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι πάρα πολλὰ καί ἐνδιαφέροντα), ἀφοῦ στὰ ἔγγραφα δὲν παρατίθενται κἀν ἀλφαβητικῶς, ἀλλὰ καί τὰ ἄλλα ἐπίσης ἐνδιαφέροντα ὀνόματα (ἄκομη καὶ ὄροι), ποὺ πᾶρα

γράφτηκε με ἀγάπη καί γνώση, διαρθρώθηκε με εὐσυνειδησία καί πολυχρόνια πείρα, καί διερευνήσε στή συνολική του μορφή ἕνα θέμα τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας, γιά τὸ ὁποῖο μόνο μεμονωμένες ἐργασίες ἢ σκόρπιες εἰδήσεις ὑπῆρχαν. Γι' αὐτὸ καί νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ σημαντική συμβολή καί ἕνα μνημεῖο ἱστορικό, ἀπαραίτητο γιά τὴ γνωριμία τῆς ἐλληνικῆς μακεδονικῆς γῆς.

Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΔΗΣ

BIBLIA KAI PERIODIKA STALENTA EIS THN DIEYΘYNSIN TOY PERIODIKOY

1. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Νομοθετικὸς ἀνταγωνισμὸς εἰς τὸ Βυζάντιον (ἀπὸ τοῦ 6ου ἕως τοῦ 10ου μ.Χρ. αἰ.), Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, σ. 30 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Ἑορτίου τόμου Κυρίλλου καί Μεθοδίου ἐπὶ τῇ 1100ερίδι» τόμος δεῦτερος).

2. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Βυζαντιακὸν Δίκαιον καί Σλάβοι, Θεσσαλονίκη 1967, 16ον σ. 31 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Μακεδονικὴ Ζωή», τεύχος 12ον, Μάιος 1967).

3. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Κοινοτικὸς βίος εἰς τὴν Θετταλομαγνησίαν ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1967, σχ. 8ον σ. 105+6 πίν. (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἑπετηρίδος Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν» τ. ΙΔ', «Χαρμόσυνον Δημητρίῳ Ι. Καρανίκα»).

4. Περιοδικὸν «Ἀριστοτέλης», ἔτος 10ον (1966), τεύχη 59-60, Φλώρινα 1966, σχ. 8ον, σ. 76.

5. Περιοδικὸν «Byzantinische - Zeitschrift», 60 Band, Heft 1, München, Juni 1967, σχ. 8ον, σ. 247.

πολλὰς φορὰς συναντᾷ κανεῖς στὶς πλούσιες ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου (βλ. π.χ. σ. 68 σημ. 1, σ. 91 σημ. 3, σ. 238 σημ. 2 τῆς σ. 237 κ.λ.π.). Ἐτσι πῶς ἀνετα κανεῖς θὰ συμβουλευόταν τὸ χρησιμώτατο αὐτὸ βιβλίον. Ἐπίσης ἀπαραίτητοι ἴσως θὰ ἦταν, γιά τὴν παραστατικότερη ἀπόδοσιν τῶν σπουδαιότερων γεγονότων, δύο ἢ καί περισσότεροι χάρτες (π.χ. γιά τὶς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις στὴ Χαλκιδική, γιά τὴ διάταξιν τῶν ἀντιπάλων δυνάμεων στὴ Νάουσα, γιά τὶς ἐπιχειρήσεις στὰ Πιέρια καί στὸν Ὀλυμπο, δῆλωσιν τῶν καταστραφέντων χωριῶν κ.λ.π.).

Ἄς προστεθῇ ὅτι οἱ παραπάνω σκέψεις προέρχονται μόνον καί μόνον ἀπὸ τὴν ἀγάπην μου πρὸς τὸ βιβλίον, τοῦ ὁποῖου καί εὐχομαι συμπληρωμένη γρήγορα τὴν τέταρτην ἔκδοσιν!